

Dansk Marte Meo Center

Kontakt som PN medicin¹

Forfattet af

Jytte Birk Sørensen, indehaver Dansk Marte Meo Center.

www.dmmc.dk

Personalet er bange for Henrik

Case: Henrik er 40 år og blev alvorligt senhjerneskadet efter et motorcykel uheld, hvor hans kone omkom. Henrik er uddannet skolelærer, hvor han bla var en populær gymnastiklærer. Han holder meget af sport, og ser gerne sportsudsendelser. Henrik bor på en fase 4 bosted, og har boet her i knap 2 år.

Henrik er lammet i højre side, har begrænset ekspressiv sprog, men forstår alt. Kan gå med støtte og vil gerne træne. Ulykken skete for 3 år siden. Henrik slår, sparker og spytter, når han skal hjælpes og især ved personlig hygiejne, hvilket medfører mange konflikter og magtanvendelser. Personalet er bange for Henriks aggressive adfærd og vil gerne have hjælp til at støtte Henriks glæde ved kontakt og egen mestring. Henrik opleves generelt kontakt afvisende og virker i følge personalet skiftevis meget trist og meget vred. Han har to drenge, som er tvillinger og 10 år gamle. De bor nu hos Henriks søster og i samme by som bostedet. Henrik får tit besøg af sønnerne, hvor han viser stor glæde og ømhed, indimellem afbrudt af voldsomme grådanfald.

Denne artikel vil med afsæt i Marte Meo metoden uddybe, hvordan en udviklingsstøttende kontakt kan vedligeholde kompetencer og livskvalitet hos mennesker med en moderat til meget svær senhjerneskade; her tænkes specielt på mennesker i fase 4 tilbud, som Henrik ovenfor. Det vil sige, at der fokuseres på mennesker, som efter afsluttet behandling i Sundhedsvæsenet er berettiget til et specialiseret botilbud efter Servicelovens bestemmelser.

Marte Meo er en kontakt- og samspilsmetode, som grundet systematisk brug af videooptagelser af samspil tilbyder suveræne redskaber til at observere, analysere og vurdere kvaliteten af den kontakt, brugeren² tilbydes. Vi får i detaljen vægtige informationer om måden, vi er sammen på, og dermed et mikroanalytisk indblik i brugernes vigtigste udviklingsrum, nemlig samspilsrummet.

¹ Medicin som uddeles efter behov, eksempelvis smertestillende og beroligende medicin.

² Kært barn mange navne, borger, bruger, beboer, her skal det referere til at være senhjerneskadet.

Den udviklingspsykologiske forskning har gennem de sidste årtier udviklet sig fra en en-personers til en to-personers psykologi, hvilket konkret betyder, at menneskets primære udvikling foregår gennem samspil og relationsdannelser. Her har især den seneste hjerneforskning påvist, at barnets tidlige samspilserfaringer har vital betydning for nervesystemets organisering. Barnets psykiske struktur opbygges i et tæt samspil mellem nervesystemets medfødte forudsætninger og dets nære omsorgsmiljø, hvilket også er forklaringen på, at vi ikke kan generalisere i omsorgen for mennesker med senhjerneskade. Vore hjerner er forskellig organiserede grundet forskellige opvækst- og relationsmiljøer og den enkeltes unikke livsbiografi (Hart 2009, 2011 b, Lorentzen 2006). Vi ved nu, at kontakt og relationsudvikling er et livslangt eksistentielt menneskeligt behov. Relationer betyder, at man kender og genkender hinanden og udvikles gennem de daglige samspil. Relationer handler om at udvikle følelser og forventninger til hinanden og ikke mindst at opleve samhørighed og forbundethed mennesker imellem, som tilfører og højner livskvalitet hos alle uanset alder, køn, diagnose og etnicitet.

At arbejde med Marte Meo metoden er at arbejde med kontakt

Marte Meo betyder ved egen kraft, og metoden er udviklet af den hollandske pædagog Maria Aarts, hvor omdrejningspunktet er observation og analyse af kontakt. Ved egen kraft refererer til metodens dybe forankring i den nyere udviklingspsykologiske forskning, hvor især kontakten og samspillet mellem mennesker har fået en særlig livsudviklende betydning for vor udvikling, læring og trivsel (Stern 2000, 2004). Den udviklingspsykologiske forsker og psykoanalytiker Daniel Stern er om nogen kontaktens mester og forsker, har gennem sin forskning påvist, at vi fødes hyper-sociale og kontaktindstillede. Mennesket skal betragtes som aktør i egne udviklingsprocesser og er livsvarigt stærkt determineret mod livsudfoldelse og mestring.

Marte Meo metoden er udsprunget af relationsparadigmet, forstået således, at mennesket eksisterer i en nær og gensidig sammenhæng med andre, som ifølge professor i udviklingspsykologi Dion Sommer vil sige (2010,s.232-233):” *Man må altid se den enkelte i de sammenhænge, han/hun indgår i. Med relationen som omdrejningspunkt flyttes fokus derfor fra det enkelte barn til de sociale processer, det er involveret i. ‘Det kompetente barn` er i virkeligheden en misvisende, individfokuseret betegnelse. Intet menneske kan være kompetent til noget som helst, hvis det ikke har været og er i kompetente relationer*”. Med den viden bliver netop kvaliteten af interaktioner, kontakt, samspil og emotionelle relationer i særlig grad essentielle, når vi observerer og analyserer menneskers udvikling, læringspotentiale og trivsel. Menneskers adfærd, kontaktmønstre og trivsel er relationelle kvaliteter, som livslangt udvikler sig i samspil med betydningsfulde andre.

Teoriene bag Marte Meo

Der er tre centrale teoretiske positioner, som Marte Meo metoden henter inspiration og argumentationskraft fra. Det drejer sig om:

- Tilknytningsteorien
- Den neuroaffektive udviklingspsykologi
- Det udviklingsstøttende samspil

”Der er stadig flere erfaringer, der tyder på, at mennesker i alle aldre er lykkeligst og udnytter deres evner med størst udbytte, når de stoler på, at som baggrund er der et eller flere mennesker, som man kan regne med og som vil komme til hjælp, hvis der skulle opstå vanskeligheder (Bowlby (Bernt s. 485-486).”

Tilknytningsteorien blev udviklet af John Bowlby³ for flere årtier siden, hvor han udfordrede den eksisterende omsorgspraksis, som primært betragtede mennesket som et fysiologisk behovsstyret væsen, hvor det alene var den fysiske omsorg, der fik opmærksomhed, og som vægtede *ro, regelmæssighed* og *renlighed*. Man var uvidende om betydningen af kontakt. Plejekrævende og syge mennesker blev tilbudt fysisk omsorg og pleje, hvilket vil sige mad, søvn, medicin, personlig hygiejne og hvile, men hvem der gjorde det og måden, det blev gjort på, var uden betydning. Det var opgaven i langt højere grad end kontakten, der var i fokus. Bowlbys forskning viste, at mindre børn, der blev separerede fra deres forældre, grundet indlæggelse på sygehus og herved mistede deres tilknytnings- og kærlighedsobjekter, udviklede alvorlige depressioner. Et reaktionsmønster, som vi nu ved er almen menneskeligt, når mennesker udsættes for traumatiske oplevelser, hvor lindring og håb opleves som værende udenfor rækkevidde. Plejepersonalet forklarede dengang, at børnene var lettere at passe, når forældrene begrænsede deres besøg til typisk 30 minutter onsdag og lørdag eftermiddag⁴; og plejepersonalet havde for så vidt ret i, at børnene blev lettere at passe, dog ikke grundet trivsel, men alvorlig mistrivsel og dyb sorg. I dag ved vi, at mennesker uanset alder reagerer med et særligt og specifikt reaktionsmønster, når vi udsættes for voldsomme traumatiske oplevelser, og oplever os afmægtige.

Vi *protesterer*, som afløses af *fortvivlelse* for endeligt at føre til *apati*. Vi giver op og trækker os tilbage, både i forhold til os selv og andre. I forhold til mennesker med senhjerneskade bliver det med den viden, vigtigt at undersøge om et aggressivt, grædende eller opgivende reaktionsmønster skyldes de traumatiske oplevelser relateret til hjerneskaden. Som Henrik casen illustrerer har han haft mange del-tab i forbindelse med ulykken: Han har mistet sin ægtefælle, mistet erhvervsevnen, evnen til at tale, dyb afhængighed af professionel omsorg, mistet sin førlighed, reduceret rollemodel som far, bror, søn, ven, mand og samfundsborger, boligskift og forskellige behandlingsforløb. Altså mange alvorlige deltab i forbindelse med senhjerneskaden, som vil resultere i voldsomme krisereaktioner. Henriks afvisning af hjælp til personlig hygiejne kan bl a forklares med, at han fortsat protesterer mod den livssituation, han befinder sig i. Han befinder sig stadig i reaktionsfasen og skal have hjælp til at komme videre til nyorienteringsfasen via psykologsamtaler (Cullberg 1994)

Nutidig forskning i tilknytning har vist, at børn allerede fra 12 måneders alderen udviser forskellige tilknytningsmønstre, og der opereres med 4 forskellige former, som viser forskellige strategier at tackle angst og utryghed på. Det drejer sig om følgende (Sørensen red. 2010, Høyer & Stenstrup):

- Sikker tilknytning medfører en dyb tillid til sig selv og andre
- Ængstelig tilknytning medfører megen angst og hjælpeløshed
- Undgående tilknytning medfører afvisning af omsorg og dyb mistillid

³ Engelsk læge og psykoanalytiker; på grundlag af sit arbejde for WHO med hjemløse børn udviklede han banebrydende teorier om børns tilknytning og adskillelse fra moderen. Tilknytning er et livstema, som er i spil og på spil gennem hele livet.

⁴ Anbefalet af overlægen

- Desorganiseret tilknytning medfører ustabile mønstre, som pendler mellem tillid, hjælpeløshed og mistillid.

Forskningen har vist, at tilknytningsmønsteret udvikles på baggrund af barnets interpersonelle relationer, hvor det handler om oplevelsen af, hvordan mennesker i livets første år har følt sig trøstet og beskyttet i angstprovokerende situationer.

I gennem de seneste 25 år har der været forsket intensivt i, hvordan tilknytningsmønstre udvikles og videreføres i voksenalderen, hvor de vigtigste tilknytningsfigurer i reglen er ægtefæller, venner og professionelle omsorgspersoner. Tilknytning er lige så aktuelt og relevant for voksne, men viser sig naturligvis på andre måder end hos børn. Det er især aktivt, når vi udsættes for traumatiske hændelser og har behov for hjælp.

Mennesker med senhjerneskade vil vise deres dominerende tilknytningsmønster i form af tillid og mistillid til at modtage hjælp og i samarbejdet med de professionelle omsorgspersoner. Er andre til at stole på? Er det bedst at være tapper og bide smerten i sig? Eller skal man klage sin nød meget tydeligt for at sikre sig opmærksomhed? Tilknytningsmønstre hos voksne består i sådanne forventningsstrukturer og handlestrategier i forhold til andre mennesker, som ikke nødvendigvis er bevidste, men som et resultat af akkumulerede erfaringer med tilknytningsrelationer. Tilknytningsmønstre kan også kaldes for mestingsstrategier i forhold til måder at søge og modtage trøst, hjælp og omsorg på, når mennesker rammes af alvorlige traumatiske kriser, som en senhjerneskade er (Daniel 2012).

Henrik udviser et desorganiseret tilknytningsmønster, som viser sig ved, at han pendler mellem tillid og mistillid til sig selv og andre. Et tilknytningsmønster, som kan have ændret sig grundet hjerneskaden og hans generelle livssituation. Henriks søster oplyser, at Henrik gennem sin opvækst har været et meget selvstændigt og foretagsomt menneske, som gerne vil hjælpe andre, men nødt til selv bede om hjælp.

Marte Meo metoden kan betragtes som en tilknytningsmetode, da omdrejningspunktet er at udvikle udviklingsstøttende relationer mellem mennesker, hvor målet er at optimere tryghed og tillid til både sig selv og andre. Gennem et udviklingsstøttende samspil (se senere Marte Meo principperne) kan vi ændre på menneskers tilknytningsmønstre, og dermed på deres generelle trivsel, hvilket også vil gøre sig gældende for Henrik.

Neuroaffektiv udviklingspsykologi

Neurobiologien har påvist, at den menneskelige hjerne er indrettet til at blive formet af det miljø, den lever i (Hart (red.) 2011 a & b). Så hjernen betragtes nu også som et psykologisk organ. Det vil sige, at hjernen er formet af vore samspils- og tilknytningserfaringer, hvilket bla forklarer, hvorfor vi alle er unikke. Såvel fysisk som psykisk er vi unikke individer, hvilket betyder, at vi ikke kan generalisere i form af ro, renlighed og regelmæssigheds rutiner. Vi må lære den enkelte at kende for hermed at udvikle en anerkendende relation, hvis forudsætning er retten til at være sig selv som sig selv. Menneskelig adfærd er altid intenderet, et faktum som også omfatter Henriks korporligt afvisende adfærd, hvilket uddybes senere i Marte Meo analysen af Henrik.

Hjernen er brugs- og samspilsbetiget, hvilket vil sige, at de neuroner som aktiveres via oplevelser og samspil, danner synaptiske forbindelser, og ved gentagne oplevelser bliver det til mentale forbindelser, neurale netværk, som får betydning for, hvordan vi oplever og mentaliserer livet, os selv og andre. Det vil i Henriks situation sige, at vi i kontakten skal udvikle hans tillid og mod til at modtage hjælp og omsorg, så han kan udvikle nye neurale

netværk. Trods senhjerneskade kan vi livslangt udvikle nye neurale netværk, som primært udvikles i oplevelser sammen med andre, altså i relationen.

Derfor bliver den sunde kontakt og den udviklingsstøttende relation særlig betydningsfuld og psykiater Søren Hertz formulerer det således (Brinkmann 2010, Hertz, s. 79): *"Når vi ved, at hjernen udvikler sig i kraft af det sociale samspil, så bliver det afgørende at få de psykologiske temaer i spil på måder, der fremmer lysten til socialt samspil. At spejle sig i andres bekymring, tvivl og afvisning - fremmer ikke lysten til at deltage i udviklende sociale samspil, tværtimod."* Vi skal som omsorgspersoner kontinuerligt reflektere over, hvordan vi møder mennesker, som er afhængige af vores hjælp. Er det håbefuldt, lystpræget og glædesfyldt? Er det med kritik, skældud og irettesættelser? Eller er det ignorering, stoneface og ligegyldighed? Gensvar som former selvudviklingen og livskvaliteten massivt.

Vi kan nu dokumentere, at mennesker, som udsættes for vedvarende stress i form af ingen eller negativ kontakt, udvikler et nervesystem, som er i alarmberedskab. Når vi udkældes eller ignoreres udløses stresshormonet kortisol, som netop genererer uro, utryghed og manglende hvilen i sig selv. Modsat udløser smil og kærlige toner glædens og belønningens hormon, dopamin. Groft sagt, kan man sige, at kortisol fremmer en selvoplevelse af ikke at være god nok og opleve sig betydningsløs. Dopamin fremmer en selvoplevelse, der udvikler selvværd og livskvalitet. Mistrivsel handler ofte om mis-kontakt, og trivsel handler om god kontakt.

Det udviklingsstøttende samspil

Marte Meo er udviklet på baggrund af mikroanalytiske studier af samspillet i det velfungerende forældre-spædbarn samspil. Med bogen *The first relationship: Infant and mother* (1977) dokumenterede Stern, at voksne og større børn kommunikerer med spædbarnet på en særlig udviklingsstøttende måde, også kaldet spædbarnsdikteret adfærd. Det vil sige, at forældrene behandler og taler med barnet på en måde, som er domineret af ligestilling, gensidighed og kærlig bekræftelse. En samspilsmåde, som generelt fremmer sund udvikling og trivsel. Maria Aarts har operationaliseret denne særlige kommunikationsform, så den gennem videooptagelser af samspil kan observeres, konkretiseres og analyseres. I Marte Meo regi kaldes det for udviklingsstøttende samspil, som kan associeres til det anerkendende samspil. Den særlige Marte Meo terminologi er begrundet i, at metoden er specifikt udviklet til anvendelse af videooptagelser som observationsredskab og analysegrundlag af kontakt og samspil. Videooptagelser gør det muligt at se samspillet i alle dets detaljer, både det verbale og non-verbale, og er således et nødvendigt hjælperedskab i analysen af det enkelte menneskes ressourcer og udviklingsbehov og omsorgspersonens anvendelse af udviklingsstøttende kontaktpotentialer. Principperne vil kort blive uddybet i det følgende, og ønskes der et dybere teoretisk kendskab findes der nu flere grundbøger om metoden.⁵ Gennem videooptagelser af samspil er det muligt at observere og analysere omsorgspersonens anvendelse af udviklingsstøttende kontaktprincipper. Vi kan med andre ord gennem Marte Meo principperne og deres implementering i praksis nærmest kvalitetssikre kontakten. Når vi nu ved, at kontakt og samspil former både hjerne, tilknytning og sund trivsel, burde vi indføre en sund kontaktgaranti, en garanti som mere end andre metoder og tilgange vil inkludere trivsel og reducere mistrivsel. Der er mange sundhedsfremmende og

⁵ **Ser man det og Marte meo metodens teori og praksis** af Jytte Birk Sørensen, **Marte meo i praksis** af Pernille Roug, **Marte meo – samspil og udvikling** af Monica Hedenbro & Ingegerd Wirtberg., **Støt mestring – bryd mønstre** af Jytte Birk Sørensen.

samfundsøkonomiske gevinster ved, at vi i langt større udstrækning prioriterer kontaktens betydning for mennesker uanset alder, køn og diagnose.

Marte Meo principperne

Videoptagelser af samspil mellem velfungerende forældre og spædbarn viser et dominerende samspilmønster, hvor forældrene **følger og benævner barnets initiativ** og **positivt bekræfter**. Forældrene **benævner egne initiativer** og fordyber sig i **turtagning** omkring imitative samspil. Og endelig sørger forældrene for en **afstemt følelsesmæssig atmosfære** og **strukturerer opgaven** på en måde, så det giver kærlig mening for barnet.

Indenfor de seneste år har hjerneforskningen tilført os flere informationer om kontaktens betydning, og nu anbefales kærlige relationer som den mest effektive og virksomme behandling af mennesker, der er traumatiserede, omsorgssvigtede, udsatte og i mistrivsel. Den internationalt anerkendte psykiater og forsker i omsorgssvigt Bruce Perry argumenterer for, at den mest effektive terapi er kærlighed mellem mennesker, og han anbefaler både i det forebyggende og behandlende arbejde, at vi begynder at bruge den kærlige kontakt som en helende og lindrende kraft i menneskers liv. Perry fremlægger nyskabende metoder til at lindre traumatiske menneskers smerte og hjælpe dem til at få et velfungerende liv. Hans ultimative "medicin" er kærlighed. Han begrundet det med følgende (2011, s. 271): *"Traumatiserede børn har typisk overaktive stressrespons, og som vi har set, kan det gøre dem aggressive, impulsive og krævende. Disse børn er vanskelige, de bliver let ophidsede og er svære at berolige, de overreagerer måske på selv den mindste nye ting eller forandring, og de er ofte ikke i stand til at tænke sig om, før de handler. Før de kan opnå nogen som helst form for varig forandring i denne adfærd, må de føle sig trygge og elskede. Desværre har mange af de eksisterende behandlingstilbud og andre tiltag rettet mod disse børn fået vendt tingene på hovedet: De bygger på straf og håber at lokke børnene til at opføre sig godt ved kun at genetablere kærlighed og tryghed, hvis børnene begynder at opføre sig "bedre". Selv om den slags fremgangsmåder måske midlertidigt kan true børn til at gøre, hvad de voksne ønsker, kan de ikke skabe den langsigtede, indre motivation, som på længere sigt vil hjælpe dem med at opnå bedre selvbeherskelse og blive mere kærlige over for andre"*. Perry opfordrer til, at vi erkender, at straf, afsavn og tvang kun udsætter mennesker for fornyet traumatisering og forværrer deres udviklings- og trivselsbetingelser. Fonagy-gruppen, som forsker i hjerne og tilknytning bekræfter antagelsen om kærlighedens betydning for både den sunde udvikling og som en terapeutisk grundindstilling. De formulerer det således (Allen, Fonagy, Bateman, 2010, s.115): *"Pædagogik kræver kort sagt en menneskekærlig spædbarnsorienteret omsorgsperson"*⁶, - egenskaber som udvikler en kærlig tilknytningsrelation, en sund hjerne og et sikkert tilknyttet menneske.

Marte Meo principperne kan således karakteriseres som både en samspilsmetode til at forebygge og udvikle sunde hjerner og kærlige relationer, og som en behandlingsmetode i forhold til traumatiserede og omsorgssvigtede mennesker. I Henriks tilfælde vil behandlingen være en styrkelse af Henriks ressourcer og forøget livskvalitet. Principperne hedder følgende:

⁶ Marte Meo principperne er som skrevet operationaliseret ud fra Daniel Sterns (1977) begreb: spædbarnsdikteret adfærd, som dokumenterer, hvad en menneskekærlig spædbarnsdikteret omsorgsmåde består af .

- Følge b⁷. initiativ
- Følge ved at benævne b. initiativ
- Positiv bekræfte
- Turtagning
- Benævne egne initiativer
- Positiv ledelse: Stemning, struktur og inddragelse af b.'s perspektiv.

Om at følge initiativ

Mennesket er et intentionelt væsen, som allerede fra fødslen reagerer meningsfuldt og intentionelt i kontakten.

At følge initiativ er altafgørende for et udviklingsstøttende samspil, og princippet skal betragtes som et resultat af det "nye" spædbarnsparadigme, som jo har påvist, at menneskets natur er hypersocial og stærkt determineret mod at søge kontakt.

Brugerens initiativer formidler altid kompetencer, samarbejdsniveau og livskvalitetsbehov, og i Marte Meo regi er det særligt brugerens socioemotionelle kompetencer, der er i fokus. De socioemotionelle kompetencer eller mangel på samme giver væsentlige informationer om brugerens livsmod, tillid, vitalitet, selvværd, socialitet, intersubjektivitet, selvstændighed, samarbejds- og koncentrationsevne, selvregistrering og selvreguleringsstrategier, sproglige kompetencer samt generelle trivsel. (Stern 2000, Sørensen 2007, 2010)⁸.

Mennesket kan som udgangspunkt kommunikere fire former for initiativer, som på hver sin måde afspejler vitale informationer om dets individualitet, socioemotionelle kompetencer, kontakt- og tilknytningserfaringer og udviklings- og livskvalitetsbehov.

Mennesker kan tage:

- Handleinitiativer, som udtrykkes gennem gøren. Mennesker kan tage handleinitiativer, som viser noget om den konkrete observerbare adfærd, som f.eks. at dreje ansigtet væk eller lukke øjnene i, klø sig på næsen. Når vi har fokus på handleinitiativerne, relaterer vi os til ydersiden og gøren. Vi ser på mennesker udefra.
- Følelses- og tilstandsinitiativer, som udtrykkes gennem væren. Menneskers følelses- og tilstandsinitiativer kommunikerer indersiden og væren. Vi kan smile, grine, græde, gabe, nynne, rase mm, som giver informationer om, hvordan vi aktuelt har det. Når vi har fokus på følelser og tilstande, ser vi på mennesker indefra.
- Verbale initiativer, som udtrykkes gennem vokaliseringer og sprog. Menneskers verbale initiativer starter med lyde, pludren, gråd og grin, og udvikler sig gradvis til sprog, hvor igennem mennesker mentaliserer forståelse af sig selv, af andre og omverdenen. Når vi relaterer os til menneskers verbale initiativer, er det primært de kognitive kompetencer, vi har fokus på.

⁷ beboer, borger, bruger, barn, kollega, kone, kæreste osv. Metoden kan anvendes, hvor der er kontakt mellem mennesker.

⁸ Jeg har udviklet en Trivselslineal, som præsenteres og uddybes i Mønsterbrud i Opbrud (2010).

- Opmærksomhedsinitiativer, som udtrykkes gennem vores opmærksomhedsfokus i nuet. Menneskers opmærksomhed viser, hvad det er optaget af at udforske. Når vi har fokus på opmærksomhedsinitiativer, relaterer vi os til den andens perspektiver og livsytringer.

Samtlige initiativformer er observerbare og ses i dets mangfoldighed gennem brug af videooptagelser. Initiativerne formidler altid informationer om det særlige menneskelige hos hin enkelte (Stern 2000,2004,2010).

Når vi følger initiativ, betragtes brugeren som et ligeværdigt subjekt i samspillet, hvorigennem vi udvikler kendskabet til det særlige menneske, og gør det betydningsfuldt og værdsat. Ligesom vi møder brugeren på dets mestringsniveau og tempo. Det er kort sagt den eneste måde, hvorpå vi kan lære hinanden at kende, og er i sin grund forudsætningen for at tale om en anerkendende tilgang til andre mennesker.

Jeg har set mange samspil, som har overbevist mig om betydningen af at blive oplevet og behandlet som et subjekt. Uanset alder og diagnose bliver vi sårede, vrede, afvisende, apatiske, når vi er i relationer, som ikke behandler os menneskeligt, altså som et subjekt. En reaktion, som er indlysende, nu da vi ved, at behovet for udviklingsstøttende kontakt er udviklingsprocessens basale psykologiske ilt. Menneskelighed udvikler og udvirker menneskelighed.

Måder at følge initiativ på

Følge ved at vente, imitere, kigge på, svare, handle, nikke, dele fælles opmærksomhed og spørge.

At følge initiativ udvikler og styrker følgende kompetencer

- Individualiteten og den enkeltes egne udviklingsbestræbelser (*ved egen kraft*)
- Selvværd defineret som oplevelsen af en generel værdsættelse af både væren og gøren
- Selvstændighed defineret som oplevelsen af at have indflydelse og blive inddraget.
- Socialitet defineret som oplevelsen af at blive mødt, taget alvorligt og inddraget i det sociale fællesskab, hvilket styrker intersubjektiviteten
- Vitalitet, mod og lyst til udfordringer
- Styrker nærmeste udviklingszone og vi undgår over- og understimulering
- Styrker empati- og mentaliseringsprocesser
- Styrker oplevelsen af at være betydningsfuld og have indflydelse på egen livssituation
- Udvikler og udvider kendskabet til borgeren, som faciliterer nære følelsesmæssige bånd mellem brugeren og dets omsorgspersoner.

Om at følge og benævne initiativ

Når omsorgspersonen følger brugerens initiativer ved at benævne dets handlinger, følelser, tilstande og opmærksomhed, udvikles og styrkes jeg-sproget, selvregistreringen og selvværdet. Sproget udvikles og styrkes optimalt, når oplevelser benævnes i nuet, da nu-øjeblikke har stor forandrings- og udviklingskraft (Stern 2004). Eksempelvis når Henrik viser glæde for et stykke rugbrød med leverpostej, og omsorgspersonen benævner ham: "Du kan godt lide leverpostejsmadder, du er da bare sulten!" Henrik får her ord for sin

oplevelse, og med ordene følger tillige oplevelsen af at føle sig set og kendt af omsorgspersonen. En fundamental ingrediens i at udvikle nære relationer.

Når omsorgspersonen følger ved at benævne Henriks følelser og tilstande, får han koblet sine følelsesmæssige oplevelser sammen med ord for følelser og tilstande, som styrker hans følelsesmæssige selvregistrering, impuls kontrol, og empatiudviklingen. Han får koblet positive følelser på sin selvregistrering, som kan støtte ham i at registrere, udvikle og udtrykke flere glædesfyldte oplevelser. Ord for følelser styrker Henriks dybtliggende menneskelige behov for at opleve sig betydningsfuld og positivt tilknyttet til andre. Det er i særlig grad helende for mennesker, der som Henrik er følelsesmæssigt meget labil.

Når omsorgspersoner følger ved at benævne initiativer udvikles og styrkes følgende:

- Koncentration og opmærksomhed
- Selvregistrering, selvregulering og selvværd
- Ord for og indsigt i sig selv, andre og verden
- Samt de øvrige udviklingsstøttere, når borgerens initiativer følges.

Om at positiv bekræfte

Måden eller snarere måderne brugerens initiativer bliver positivt bekræftet på, får afgørende betydning for brugerens potentialer for at leve, elske og lære. Vor sociale natur fordrer et gensvar fra betydningsfulde andre, og de gensvar bliver selvudviklingens psykologiske ilt.

Et samspil er defineret ved en afsender-initiativtager og en modtager-respondent.

I Marte meo terminologi kaldes reaktionen på initiativet en bekræftelse, og et udviklingsstøttende samspil vil være domineret af positive bekræftelser.

Positive bekræftelser kan metaforisk betegnes som psykologiske vækstfremmere.

Måder at positiv bekræfte på

Positiv bekræftelse har en særlig adfærdsregulerende funktion, og ikke mindst på borgerens selvagtelse og selvværd, da det udvikles gennem andres reaktioner på selvets initiativer. De adfærdsformer og de måder, vi positiv bekræfter på, er individuelle, og fortæller implicit noget om egne værdier og holdninger. Vi kan rose, beundre, forstørre, give kærlig berøring og meget andet. Det er på alle måder lærerigt at videooptage samspilssituationer og efterfølgende observere, analysere og reflektere over, hvordan brugerne bekræftes, hvad der bekræftes, og i hvilket omfang de bliver:

- Positiv bekræftet (giver kraft til oplevelsen)
- Ikke bekræftet (ignoreret)
- Negativ bekræftet (kritiseret).

Positiv bekræftelser styrker følgende kompetencer

- Selvværd, selvfølelse og selvtillid i det brugeren oplever sig set og tilføres positiv betydning
- Udvikler tryghed og tillid til mennesker og verden, da det gennem den andens positive opmærksomhed oplever sig anerkendt
- Selvstændighed og mestring fordi brugerens opmuntres i sin livsudfoldelse, hvilket i sig selv motiverer til at tage flere initiativer. Succes avler succes.

- Socialitet og samarbejdskompetencer grundet erfaringer med, at mennesker positiv bekræfter og opmuntrer hinanden.
- Fremmer oplevelsen af at føle sig som et kompetent og anerkendt menneske grundet et erfaringsgrundlag med positive bekræftelser, som fremmer ønsket adfærd. Adfærdsmodeller udvikles kvalitativt bedre i et miljø, der tilbyder anvisninger på, hvad brugeren **kan gøre** fremfor irettesættelser for, hvad brugeren **ikke skal gøre**. Irettesættelser er altid orienteret mod fortidige hændelser, hvor anvisninger er orienteret mod nuet eller fremtidige muligheder.

Om at benævne egne initiativer

Når omsorgspersonen benævner egne initiativer, kan det gøres på to måder:

- At lære at kende i form af fortællinger om, hvad omsorgspersonen værdsætter, kan lide og ikke lide, hvor brugeren lærer omsorgspersonens værdier og holdninger at kende. Det er måden, hvorpå vi bliver autoritative omsorgspersoner. Når omsorgspersonen benævner egne initiativer, styrkes brugerens oplevelse af at være sammen med åbenhjertelige ligeværdige mennesker, som kommunikerer egne intentioner og ønsker ud, eksempelvis: "Jeg har glædet mig til at se dig igen". Det skaber tillid og tryghed, styrker brugerens selvopfattelse og udvikler dialogiske processer, hvorpå båndene til hinanden flettes sammen og intimiteten styrkes.
- En måde at strukturere på, hvor omsorgspersonen benævner, hvad hun/han foretager sig i nuet. Eksempelvis: "Jeg tørrer dig lige om munden" "Jeg vil gerne have, du holder tuben." På den måde bliver omsorgspersonen forudsigelig og tryghedsskabende, idet brugeren kontinuerlig informeres om, hvad omsorgspersonen foretager sig. Skaber gode forudsætninger for at kunne samarbejde.

Benævnelse af egne initiativer i nuet styrker følgende kompetencer:

- Når brugeren får benævnelser i nuet styrkes opmærksomhed, koncentration og sprog. Vi skal høre sproget for selv gradvis at kunne mestre det, ligesom det bekræfter os i at være kommunikerende individer.
- Ved at benævne egne handlinger skaber omsorgspersonen forudsigelighed, hvilket fremmer oplevelsen af tryghed og tillid. Tryghed og tillid er fundamentet for at kunne samarbejde
- Når omsorgspersonen benævner egne tanker, følelser og oplevelser styrkes evnen til decentrering, hvilket vil sige evnen til at se på sig selv og andre ud fra deres perspektiver
- At mennesker er kommunikerende og nærværende; og når mennesker ikke kan tale grundet afasi, bliver det vigtigt, at omsorgspersonen kan lave monologer om til dialoger. *Eksempelvis jeg kan se på dig, du ikke bryder dig om at blive hejst op i liften, jeg skal nok være meget forsigtig.* Når vi er sammen med mennesker,

der har mistet evnen til at tale, skal vi tale for dem og med dem! Såfremt omsorgspersonen spejler brugerens tavshed, kan det i sig selv opleves som ignorering af brugeren.

Om at turtage

Turtagning handler om at skiftes til at være givende og modtagende i samspillet og indebærer, at vi venter og følger hinanden. Det kan være i det helt spæde imitative samspil, hvor forældre og spædbarn fordyber sig i lyde, ansigtsudtryk mm. Turtagninger, der så senere udvikler sig til dialoger, hvor vi gennem meningsudvekslinger og lærer hinanden at kende. Der er to former for turtagning. Den ene er orienteret mod grupper og gruppedynamik, og den anden omkring fordybelse indenfor et emne.

Turtagning i grupper

Turtagninger i grupper fokuserer på fordelingen af opmærksomhed. Hvem melder ind, og hvem sidder passivt tilbage? Hvilke formelle og uformelle spilleregler gør sig gældende i gruppen? Hvem har ledelse, og hvem bliver ledet? Hvem får opmærksomhed, hvem får ikke? Hvilken form for opmærksomhed gives den enkelte?

Turtagning omkring et emne

Turtagning kan også foregå mellem to eller flere, hvor der handler om at fordybe sig i at udvikle kendskab til hinanden eller i et tema. At tage ture omkring et emne udvikler og styrker kendskabet til den anden, øger selvindsigt, koncentration og de reflekssive kompetencer. Brugerens oplevelse kan beskrives som en erfaring med, at når du reagerer på mig, bliver jeg betydningsfuld for dig. Den, der oplever mig som betydningsfuld, bliver også betydningsfuld for mig.

Turtagning styrker følgende kompetencer

- Gennem turtagning møder vi andres perspektiver, hvilket fremmer decentreringen
- Ved at turtage øges trygheden og tilliden i gruppen, idet alle inddrages
- Ved at turtage øges opmærksomheden, koncentrationsevnen og refleksionen
- Ved at turtage fremmes evnen til at være nærværende og aktivt lyttende i samspil
- Ved at turtage fordeles omfanget af opmærksomhed på en måde, så alle får mulighed for at være givende og modtagende i samspillet
- Ved at turtage styrkes forhandlingsevner og demokratiske samværsformer
- Ved at turtage styrkes tolerance og accept af forskelligheder og venskaber udvikles
- Ved at turtage styrkes sociale kompetencer eks. ansvarlighed, empati og engagement
- Ved at turtage styrkes de positive tilknytninger mellem mennesker, og fremmer positive forventninger til samspil
- Ved at turtage styrkes gensidigheden og intersubjektiviteten.

Om positiv ledelse

Positiv ledelse handler om måden, hvorpå omsorgspersonen regulerer og styrker brugerens adfærds- og samarbejdsmodeller og mestringsstrategier.

Det er omsorgspersonens opgave at yde omsorg, guide og vejlede i **skal- situationer**. I Marte meo terminologi kaldes det principperne om positiv ledelse i de strukturerede situationer. Positiv ledelse er i sin grundform empatisk og inddragende, men fordrer desuden en tydelig og synlig ledelsesstruktur.

Gennem positiv ledelse er det muligt at observere og analysere om, og hvordan omsorgspersonen udøver ledelse på udviklingsstøttende måde. Hvordan får vi brugeren til at nyde og samarbejde om en opgave? Hvordan støtter vi mestring og kompetenceudvikling?

Positiv ledelse indeholder tre elementer

1. At skabe en tryk og følelsesmæssige stemning.
2. Strukturere opgaven så den matcher borgerens samarbejdsniveau
3. Skabe en rytme af kontakt og opgave. Kontakt udvikles ved at følge, benævne, positiv bekræfte borgerens initiativer og udøve turtagning, altså de øvrige principper.

Den følelsesmæssige stemning og kontakt

Mennesket er som udgangspunkt nysgerrige, legesyge og fyldt med vitalitet og har tydelige præferencer for smil og glæde. Vi ved fra undersøgelser, at omsorgspersonens autenticitet og glæde er værdifulde ingredienser i lærings- og samarbejdsprocesser.

I opgaveprægede situationer er det omsorgspersonen, der har ansvaret for den følelsesmæssige stemning, og er som sådan forpligtet på at tilvejebringe et trygt følelsesklima, hvor der er fokus på både kontakten og opgaven.

I Marte meo siger vi først kontakt - så opgave. Såfremt det primært er opgaven, som dominerer, bliver brugeren objektgjort. Samspillet skal være præget af en rytme, hvor der er fokus på både kontakt og opgave.

Måder at strukturere opgave og mestring på

Graden af struktur skal altid matche brugerens samarbejds- og mestringsniveau. Struktur er ikke en pædagogisk metode, men handler om måden, hvorpå omsorgspersonen tilrettelægger opgaven, så brugeren støttes optimalt i mestring og inddragelse.

Struktur gennem benævnelser og toneleje:

- Benævner hvad der skal ske
- Benævner hvad brugeren skal
- Benævner egne initiativer
- Tydelig start og slut toner
- Anvender ja-cirkler ved at bekræfte ønsket adfærd
- Har fokus på, hvad brugeren selv mestrer
- Inddragelse af brugeren afstemt i forhold til samarbejds- og mestringsniveau.

Det er vigtigt at kende forskel på at benævne og at spørge. Når vi spørger, inviterer vi til meningsudvekslinger og medindflydelse; når vi benævner, skaber vi forudsigelighed og tager ansvaret for, hvad der skal ske og hvordan.

Positiv ledelse styrker følgende kompetencer

- Udvikler samarbejds-, lærings- og adfærdsmodeller

- Tydeliggør rolle og opgavefordelingen
- Udvikler forhandlingsevner og demokratiske principper for menneskelig samhandlen
- Respekt og anerkendelse integreres som en relationsmåde
- Forankring i muligheder fremfor begrænsninger
- Forankring i nutid og fremtid fremfor fortid
- Fremmer kompetenceudviklingen generelt
- Inddragelse fremmer mestringsstrategier og ansvarsfølelse
- Fremmer håb og optimisme om egne udviklingsbestrebelse og mestringsmuligheder
- Se i øvrigt de øvrige Marte meo principper

Marte Meo i praksis

Det er muligt ved hjælp af 2 x 5 minutters videooptagelse af samspil mellem borgeren og omsorgspersonen at få et dybere indblik i, hvad Henrik kan, og hvad Henrik skal støttes mere i for at få udviklet mere tillid, kontaktglæde og trivsel. Desuden får vi vægtige informationer om, i hvilket omfang omsorgspersonen er udviklingsstøttende i sin kontakt med Henrik gennem Marte Meo principperne.

Videooptagelse af Henrik i bad

Henrik sidder på en badestol ved bruseren. Han ser trist og alvorlig ud. Hanne, som skal bade Henrik, siger med rolige toner og kigger venligt på Henrik: "Nu skal du bades Henrik og have vasket dit hår." Henrik reagerer med en vred lyd og kigger ikke op på Hanne. Han bades i tavshed. Hanne vasker og skyller Henriks hår uden at henvende sig til Henrik. Ind i mellem skriger han og slår sig selv. Henriks skrigelyde pendler mellem vrede og fortvivelse. Han følger med i Hannes rutiner, bøjer hovedet tilbage, når hårsæben skal skyldes ud. Hanne positiv bekræfter Henrik ved med lave toner at sige: "Fint Henrik" Henrik reagerer med en ganske lille antydning af et smil, hvorefter han slår ud efter Hanne. Hanne griber fat i Henriks arm, og siger med bestemte, lidt vrede toner: "Henrik jeg vil ikke have du slår mig" Henrik reagerer med at græde højt. Han kigger ned og prøver at sige noget, men Hanne opfatter det ikke. Hun er ved at skylle sæben af Henriks krop og hår i tavshed. Henrik samarbejder ved at række armen frem, læne hovedet tilbage ved hårs skyl. Han viser, han forstår og kan handle på det, der skal foregå. Henrik inddrages ikke aktivt i processen. Henrik søger ikke øjenkontakt.

Videooptagelse af en hyggestund

Henrik sidder i sin sofa og kigger trist ud af vinduet. Hanne kommer ind og siger med glade toner: "Hej Henrik jeg vil gerne drikke en kop kaffe sammen med dig, er det i orden?" Hanne venter og Henrik nikker og smiler en anelse. Han kigger ikke op på Hanne, men rykker for en plads til hende i sofaen. Hanne sætter sig, og de tager på samme tid en slurk kaffe. Henrik peger ud af vinduet, har fået øje på en solsort, og Hanne følger ham ved vente, at dele fælles opmærksomhed, og hun benævner Henriks følelse. "Ja Henrik du er rigtig glad for fugle og for naturen" og Henrik reagerer med kortvarigt øjenkontakt, lidt mere smil og nogle bekræftende lyde. De sidder sammen i ca 5 minutter, hvor der nydes kaffe og deles fælles opmærksomhed om det, der sker udenfor. Henrik tilbydes en tur udenfor, hvor han kan træne sin gangfunktion. Her reagerer Henrik med at vise glæde og engagement.

Marte Meo analyse:

<i>Hvad kan Hanne</i>	<i>Hvad skal Hanne gøre mere af</i>
<p>Følge Henriks initiativ ved at kigge på ham, smile til ham, dele fælles opmærksomhed</p> <p>Følge ved at vente og lytte i begrænset omfang</p> <p>Følge ved at benævne Henriks handlinger, følelser og tilstande i begrænset omfang</p> <p>Positiv bekræfte i et meget begrænset omfang</p> <p>Turtagning omkring et tema</p> <p>Struktur:</p> <p>Benævne egne initiativer i et begrænset omfang</p> <p>Benævne hvad der skal ske</p> <p>Mere fokus på opgave end kontakt</p>	<p>Følge ved at vente og lytte på Henrik</p> <p>Følge ved at benævne hans følelser, tilstande og handlinger</p> <p>Positiv bekræfte på både væren og gøren</p> <p>Benævne egne initiativer</p> <p>Inddrage og støtte mestring hos Henrik</p> <p>Mere fokus på kontakten og mere stemning</p>
<i>Henriks kompetencer</i>	<i>Henriks trivselsbehov</i>
<p>Kan lide kontakt</p> <p>Kan have fysisk berøring</p> <p>Har øjenkontakt i begrænset omfang</p> <p>Kan i begrænset omfang vise glæde</p> <p>Har interesser for naturen og vil gerne ud og gerne træne</p> <p>Vil gerne dele oplevelser</p> <p>Vil gerne udtrykke sig verbalt, men skal have mere tid</p> <p>Vil gerne samarbejde og forstår procedureerne i den personlige hygiejne</p>	<p>Mere kontaktsøgning og kontakt glæde</p> <p>Mere øjenkontakt gennem spejling og søge bekræftelse på væren og gøren</p> <p>Mere vitalitet og livsmod</p> <p>Mere lyst til mestring og egen omsorg</p> <p>Mindre labilitet og mere selvregistrering og selvregulering</p> <p>Mere selvfølelse og selvtillid</p> <p>Søge hjælp og bede om omsorg især i forhold til de svære følelser</p>

Prioriteret arbejdsliste:

1. Følge ved at vente og benævne Henrik
2. Positiv bekræfte Henrik på væren og gøren
3. Benævne egne initiativer
4. Benævne hvad Henrik skal gennem inddragelse og fokus på mestring

Metoden er en mestringsmetode, hvilket vil sige, at Hanne ser sig selv som model for et arbejds punkt, som hun skal øve sig på, når hun er sammen med Henrik. Hanne skal

arbejde med at følge ved at vente og benævne Henriks følelser, og hun vises følgende mestringsklip i tilbagemeldingen:

Henrik peger ud af vinduet, har fået øje på en solsort, og Hanne følger ham ved vente, at dele fælles opmærksomhed og hun benævner Henriks følelse. "Ja Henrik du er rigtig glad for fugle og for naturen" og Henrik reagerer med kortvarigt øjenkontakt, lidt mere smil og nogle bekræftende lyde.

Hanne og Henrik filmes igen efter 10 dage, hvor Hanne har haft mulighed for at være sammen med Henrik, så hun kan øve sig i at følge ved at vente og benævne Henrik. Samspillet bliver analyseret med fokus på Hanne:

- om hun anvender sit arbejds punkt,
- gør hun det mere og
- hvilken effekt har det på Henriks trivselsbehov og livskvalitet.

Efterhånden som samspillet udvikler sig, vil Hanne anvende flere udviklingsstøttende kontaktprincipper, som hun skal arbejde med et for et, til det er blevet et internaliseret kontaktprincip i sit samspil med Henrik. Hanne filmes 6 gange med Henrik og i sidste videooptagelse, hvor Henrik bades, ser vi følgende:

Henrik sidder på badestolen, og Hanne kommer smilende ind og siger med kærlige toner: " Hej Henrik, hvor ser du glad ud i dag, du har da sovet godt" og Henrik reagerer med at smile stort og kigge kærligt på Hanne og siger " Heeej, og rækker hånden ud mod Hannes hånd. De har både hånd- og øjenkontakt. Hanne fortæller, at Henrik skal bades og spørger om, han gerne vil vaske sit hår. Henrik nikker smilende og peger hen på shampooen. Hanne benævner Henrik med varme toner: "Åh du har da travlt i dag, så må vi hellere komme i gang. Jeg tager lige shampooen til dig". Henrik rækker hånden frem, og Hanne fortæller, at hun kommer hårsæbe på. Henrik kigger både på shampooen og på Hanne, og han smiler og ser tilfreds ud. Han begynder at vaske hår, er koncentreret, og Hanne følger ved at vente og positiv bekræfte Henrik: "Hvor er det dejligt, du selv vasker dit hår, så bliver det, som du gerne vil have det." Henrik reagerer ved først at smile, hvorefter han får tårer i øjnene og ser ulykkelig ud. Hanne følger ved at benævne hans følelse med empatisk afstemte toner: " Ja Henrik du er stadig så ked af, at du har kørt galt på din motorcykel. Det forstår jeg godt". Henrik reagerer med at kigge alvorligt undersøgende på Hanne, nikke til hende og svare lidt efter "Ja" og stopper med at græde.

Henrik har grundet sin vanskelige livssituation reageret med at være aggressiv, meget ulykkelig og afvisende i sin kontakt med omsorgspersonerne, hvor han så ofte er blevet spejlet tilbage med selvsamme udtryksformer i form af kritik og irettesættende toner og et implicit krav om at være anderledes. Det vil sige, han ikke anerkendes og lindres, men underkendes og ignoreres. En problematik, som kun forværrer hans mistrivsel.

Henrik beskrives og ses nu som mere glad, har mere lyst til mestring og egenomsorg. Han søger mere kontakt og beder mere om hjælp. Han er stadig meget berørt af sin livssituation, og vil formodentlig være det resten af sit liv. Men han er blevet bedre til at regulere sine følelser og modtage trøst og lindring.

Den overordnede tilgang i Marte Meo metoden er, at vi skal tænke, observere, analysere og vurdere mennesker relationelt fremfor individuelt. Vi har haft en tendens til at individualisere samarbejds- og trivselsvanskeligheder, hvor vi forklarer og begrundes

adfærden med, at det er iboende faktorer i og hos brugeren, som er årsagen til vanskelighederne. Adfærd bliver forklaret ud fra individuelle faktorer, så som grænsesøgende, asocial adfærd, en skadet hjerne, hensynsløs mm. En omsorgstilgang, som utilsigtet (ubevidst) kan fritage og frisætte omsorgspersonerne til at tage ansvar for den senhjerneskadede/omsorgsafhængiges trivsel og mistrivsel. Vi skal tænke, observere og analysere langt mere relationelt, netop fordi vi nu ved, at samspilsrummet er det vigtigste af alle udviklingsrum. Med den tilgang vil vi erfare, at vi faktisk som omsorgsperson kan gøre en radikal og indimellem mirakuløs forskel i omsorgsarbejdet, hvilket Henrik casen gerne skulle have illustreret.

Hvis vi ser menneskets vanskeligheder som et udtryk for kompetencer, det endnu ikke har internaliseret og mestret; og i et anerkendende perspektiv forstår menneskers adfærd relationelt, så bliver det muligt at forandre et DU er til et VI kan. Mennesker bestræber sig på at gøre det rigtige, hvis de kan!

Litteratur:

- Bernt, I. (2003). En etologisk tilgang til personlighedsudvikling- Bowlby –Ainsworths tilknytningsteori. I *Psyke og Logos 2*, s. 485-528.
- Brinkmann, S. (Red.) (2010). *Det diagnosticerede liv. Sygdom uden grænser*. Forlaget Klim.
- Cullberg, J. (1994). *Dynamisk psykiatri*. Hans Reitzels Forlag.
- Daniel, S. (2012). *Relation og fortælling. Tilknytningsmønstre i en behandlingskontekst*. Samfundslitteratur.
- Hart, S. (Red.) (2011). *Neuroaffektiv psykoterapi med børn*. Hans Reitzels Forlag.
- Hart, S. (Red.) (2011). *Neuroaffektiv psykoterapi med voksne*. Hans Reitzels Forlag.
- Lorentzen, P. (2006). *Slik som man ser noen*. Universitetsforlaget.
- Perry, B. & Szalavitz, M. (2011). *Drengen der voksede op som hund*. Hans Reitzels Forlag.
- Sommer, D. (2010). *Børn i senmoderniteten. Barndomspsykologiske perspektiver*. Hans Reitzels Forlag.
- Stern, D. (1979). *De første seks måneder*. Hans Reitzels Forlag
- Stern, D. (2000). *Spædbarnets interpersonelle verden*. Hans Reitzels Forlag.
- Stern, D. (2004). *Det nuværende øjeblik*. Hans Reitzels Forlag.
- Stern, D. (2010). *Vitalitetsformer*. Hans Reitzels Forlag.
- Sørensen, J. (2002). *Marte Meo metodens teori og praksis*. Systime Academic.
- Sørensen, J. (2007). *Støt mestring – bryd mønstre*. Dafolo Forlag.
- Sørensen, J. (2010). (Red.) (*Mønsterbrud i Opbrud*. Dafolo Forlag.
- Sørensen, J. (2013). *Dig, mig og OS - observation og analyse af kontakt og relationer*. Dafolo Forlag.

